

Державно - правові погляди М.С. Грушевського

План

Вступ

Розділ 1. Аналіз дослідження поглядів Михайла Грушевського

Розділ 2. Особливості концепції державотворення в поглядах М. Грушевського

2.1. Загальна характеристика концепції держави за М. Грушевським

2.2. Ідея автономно-федеративного устрою М.Грушевського

2.3. Державотворчі погляди М. Грушевського як основа діяльності Центральної ради

Розділ 3. Значення поглядів М. Грушевського для подальшого розвитку державотворення в Україні

Висновки

Список використаних джерел

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Аналіз дослідження поглядів Михайла Грушевського.....	5
Розділ 2. Особливості концепції державотворення в поглядах М. Грушевського.....	10
2.1. Загальна характеристика концепції держави за М. Грушевським.....	10
2.2. Ідея автономно-федеративного устрою М.Грушевського.....	12
2.3. Державотворчі погляди М. Грушевського як основа діяльності Центральної ради.....	21
Розділ 3. Значення поглядів М. Грушевського для подальшого розвитку державотворення в Україні.....	26
Висновки.....	29
Список використаних джерел.....	31

Вступ

З початком XX ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Україні та політичної організації України. Українська політична думка XX ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

Михайло Грушевських (1866–1934) – лідер українського національно-визвольного руху. Видатний український історик і політичний діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 1800 наукових праць. М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства, відкинувши традиційні схеми і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї “колиски”, а кожний з них має власне коріння.

М. Грушевського значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення нації, у тому числі й нації бездержавної.

Історична постать Михайла Грушевського позначилася у суспільно-політичному та духовному житті України не лише як ученого-історика зі світовим іменем, а й як творця історії. Діяльність М.Грушевського у Львові створила цілу епоху у суспільно-політичному, громадському та духовному житті Галичини й України в цілому, збудивши до дії нові інтелектуальні сили, піднявши на вищий рівень суспільно-політичний рух, збагативши науково-духовну скарбницю України безсмертними творами в галузі історії України та історії української літератури, світової історії.

Суспільно-політична діяльність Грушевського досягла свого апогею в період великого історичного перелому, коли розвалювалась Російська імперія і з'явилася можливість утвердження української суверенної держави. Очоливши Центральну Раду, Грушевський поринув у складну практику політичного життя та державотворення. Настали тяжкі, суперечливі та підступні часи.

Особливості формування, становлення та розвитку державно-правових поглядів М. Грушевського є предметом фундаментальних досліджень багатьох учених, серед них: Д. Бочарніков, Л. Винар, В. Гоцуляк, А. Захарчук, В. Кампо, О. Копиленко, Г. Корольов, О. Купчинський, В. Масненко, Р. Огірко, Л. Онишкевич, Р. Пиріг, Б. Райковський, В. Румянцев, В. Шевчук та ін.

Метою курсової роботи є дослідження державно - правових поглядів М.С. Грушевського.

Об'єктом дослідження є державно - правових поглядів М.С. Грушевського.

Предметом дослідження є особливості державно-правових поглядів М. Грушевського.

Завданнями роботи є:

- провести аналіз дослідження поглядів Михайла Грушевського;
- подати загальну характеристику концепції держави за М. Грушевським;
- охарактеризувати ідею автономно-федеративного устрою М.Грушевського;
- проаналізувати державотворчі погляди М. Грушевського як основу діяльності Центральної ради;
- дослідити значення поглядів М. Грушевського для подальшого розвитку державотворення в Україні.

Курсова робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків та списку використаних джерел.

Розділ 1. Аналіз дослідження поглядів Михайла Грушевського

Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) нині добре відомий в Україні та за її межами як видатний вчений-енциклопедист, історик, філософ, громадсько-політичний діяч, один із лідерів українського національно-визвольного руху першої чверті XX ст. Наукова спадщина М. Грушевського загалом складає близько 2 000 друкованих праць, що без сумніву збагатили європейську та вітчизняну науку. Його життєва позиція, суспільно-політичні та філософські погляди, ідеї та здобутки особливо протягом останніх років привертають пильну увагу філософів, істориків, педагогів, філологів, політологів, соціологів та правників. Як влучно зазначив сучасний український історик та дослідник життя і діяльності М. Грушевського Р. Пиріг: «... після проголошення незалежності України жоден із визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не зміг би зрівнятися з

М. Грушевським за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище».

Державно-правові погляди М. Грушевського склали одну з концепцій, що сприяли процесу формування України як незалежної і суверенної національної держави.

Попри все, багатий науковий доробок М. Грушевського у політико-правовій сфері досі не був предметом спеціального, комплексного дослідження з позицій сучасної історико-правової науки. Звісно, окремі складові державно-правового дискурсу видатного вітчизняного дослідника іноді фрагментарно, побіжно відображені у значній кількості філософських, історичних, політичних та правових праць, в основному, українських вчених [21, с. 67-70].

У нашому дослідженні виокремлено три періоди формування наукової бази щодо державно-правових поглядів великого українця, які умовно поділено на: дорадянський (1890–1917 р.р.), радянський (1918–1990 р.р.) та пострадянський (1991–2015 р.р.). Причому кожен із наведених періодів

характеризується певними особливостями інтерпретації значної наукової спадщини вченого.

Перший блок наукових праць, присвячених державно-правовим поглядам М. Грушевського, є надзвичайно цікавим для спеціального, історико-правового аналізу. Важливо, що одночасно зі здійсненням плідної наукової діяльності М. Грушевський чимало часу присвячував й активній громадсько-політичній діяльності. Цей чинник суттєво вплинув на формування його цілісної, обґрунтованої патріотичної позиції, наукового і національного світогляду. Згодом ця обставина безпосередньо позначилася на розвитку його державно-правових поглядів, обґрунтованих і викладених у численних працях.

Зауважимо, що зростання інтересу до наукових доробків М. Грушевського помітно уже після його публікації перших томів «Історії України–Руси». До речі, першим науковий аналіз цієї праці здійснив учень М. Грушевського М. Кордуба. Молодий рецензент вступив у публічну полеміку зі своїм учителем щодо сутності міграційних процесів у центральній та східноєвропейських теренах. Водночас він відзначив, що у праці недостатньо уваги приділено проблемі виникнення і формування правових відносин у житті східнослов'янських племен. Разом із тим М. Кордуба підтримав погляди свого вчителя щодо авторської характеристики початків давньоруської державності та відзначив його чітку науково аргументовану, проукраїнську антинорманську позицію [15, с. 78-80].

Вихід у світ праці М. Грушевського «Ілюстрована історія України» ознаменувався загальним її позитивним схваленням у наукових колах через послідовне проведення через увесь текст тези про тяглість, нерозривність українського історичного процесу від періоду раннього Середньовіччя до початку XX ст. Так, значно ґрунтовніше, на думку прискіпливих оглядачів, у книзі виписано давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні, що мають доволі тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу матеріалу позначені й ті проблеми, до розробки яких безпосередньо доклався учений. Серед

останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. Водночас характеристика економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо доби Гетьманщини, представлена дещо схематично. Разом із тим доволі критично оцінював історико-правові погляди М. Грушевського у своїх працях Л. Онишкевич. Дотримуючись марксистсько-ленінських поглядів, він скептично сприймав державницькі ідеї та правові погляди М. Грушевського, викладені в «Історії України-Руси», вважаючи, що в них деталізується націонал-демократична концепція «безбуржуазності» українського народу, та підкреслював їхню залежність від «формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права». Незважаючи на критичний аналіз державницької концепції М. Грушевського, автор справедливо наголошував на значному впливі його ідей, передусім, на формування і становлення української політико-правової думки першої половини ХХ ст.

Деякі з польських дослідників через свої шовіністичні погляди критично оцінювали наукові праці М. Грушевського на історико-правову тематику, з огляду на беззастережне відстоювання ними ідеї про необхідність безальтернативного обов'язкового включення західноукраїнських земель до складу тогочасної Польщі. Так, у праці польського історика Ч. Франкевича «Історичні погляди проф. М. Грушевського» з точки зору відстоювання польських, національних, часом імперських інтересів наголошувалося на неприпустимості вживання поняття «українці» в часи існування Київської Русі. До того ж, критикувалися погляди українського історика на гостру проблему формування і становлення козаччини та її героїзації [5, с. 54-56].

Сучасний український дослідник творчої спадщини М. Грушевського В. Тельбак зауважує, що у дискусіях революційного періоду (1917–1918 р.р.) «на сторінках галицької періодики вже традиційно критикували русофільство М. Грушевського, його автономістсько-федералістські орієнтації, наївні, як зазначалося, сподівання на реформування і демократизацію Росії та мирне співжиття в оновленій імперії всіх народів. Наголошувалося на утопічності цих

поглядів, їхній залежності від традиційних народницьких костюмарівсько-драгоманівських ідеалів».

Питання досліджень державно-правових поглядів видатного українця розглядалися під час проведення тематичних конференцій, присвячених 130-річчю від дня народження М. Грушевського («Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист»), 140-й річниці від дня народження М. Грушевського («Грушевський М.С. – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 р.р.» (28 вересня 2006 р., Київ–Вінниця–Кам'янець-Подільський–Бар)), «М.С. Грушевський – визнаний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР», громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917–1918 р.р.» (30 вересня 2006 р., м. Миколаїв) та ін.

Політико-правові погляди М. Грушевського докладно проаналізовано у статтях О. Копиленка. Крім того, розвиток ідеї соборності України у спадщині М. Грушевського в історіографічному та політичному аспектах розглянуто у збірнику наукових статей за ред. О. Ресента «Україна соборна» [18, с. 67-70].

В. Шевчук у своїй статті висвітлив дослідницьку діяльність М. Грушевського суто як історика держави та права Київської Русі. Автор публікації наголошує, що для того, щоб правильно оцінювати дослідницьку діяльність М. Грушевського «як історика Давньоруської держави та права і визначити його місце в історії вивчення означеної проблематики, важливо усвідомлювати весь спектр проблем, дискутованих історичною та історико-правовою наукою на момент появи перших публікацій дослідника».

В. Шевчук небезпідставно вважає, що найбільш контroversійними на той час були певні комплекси проблем, а саме роль Скандинавії (варягів) у становленні Давньоруської держави, її політичної культури та правової системи; міри впливу візантійської традиції на всіх рівнях державно-правового життя в якнайширшому історико-культурному контексті, починаючи ще від язичницького періоду; християнської релігії в розвитку Київської Русі як

державно-правового організму і впливу поступового прийняття нової системи вірувань на суспільні трансформації, що повинні бути обов'язково враховані видатним українським ученим.

Окремі питання конституційного права та процесу у поглядах М. Грушевського досліджували: М. Киян «Історичний досвід конституційних засад становлення правової держави в Україні»; П. Гай-Нижчик «Конституційний процес в Україні за Центральної Ради: від автономії до державності (червень 1917 – січень 1918 р.р.)».

А. Рогожич та В. Румянцев досліджували концепцію федералізму М. Грушевського, крім того, останній розглянув питання, пов'язані з четвертим універсалом Центральної Ради, діяльністю М. Грушевського як українського державного діяча, відтак із повною підставою називає його «світочем української державності».

Протягом двох останніх десятиліть проблемні питання державно-правових ідей М. Грушевського регулярно відображалися у статтях Н. Білої, В. Будз, І. Діптана, Н. Захарчишина, О. Карамазіна, Г. Корольова, Р. Пирога та ін.

У 1998 р. М. Вегашем було видано стислу розвідку «Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової та політичної діяльності». У ній тезово простежено еволюцію політико-правових поглядів М. Грушевського на автономію, федералізацію в складі Росії та проголошення незалежності

України. Значну увагу автором приділено аналізу його оригінальної концепції українського державотворення. Крім того, В. Масененко розглядав процес розвитку історичної концепції М. Грушевського від початку Першої світової війни до початку 30-х XX ст. та простежив, як під впливом його власного та суспільно-державотворчого досвіду змінювалося змістовне наповнення конкретних історичних досліджень [23, с. 12-15].

Варто відзначити, що основні державно-правові ідеї М. Грушевського обов'язково висвітлюються на сторінках сучасних навчальних видань із загальної історії та історії держави та права.

Розділ 2. Особливості концепції державотворення в поглядах М. Грушевського

2.1. Загальна характеристика концепції держави за М. Грушевським

Важливо відзначити, що концепція державотворення М.Грушевського характеризується розробкою питання про форму і зміст державно-політичного устрою України, що охоплює два його аспекти – зовнішній і внутрішній, тісно пов'язані між собою.

Концепція держави М.Грушевського ґрунтується на основоположному принципі національної незалежності українського народу як суверена своєї держави, побудованої на засадах демократичних прав і свобод людини, громадянина, народу. Але справа полягає в тому, що в пошуках найвідповідальнішої форми втілення, реалізації і вияву державотворчій засад учений доходить до визнання автономно-федеративного устрою держава.

Ідею автономно-федеративного статусу України сповідували члени Кирило-Мефодіївського братства, вона користувалася популярністю серед українських діячів наступних часів, її визнавала в своїй основній масі Центральна Рада на чолі з її головою М. Грушевським. Всі вони у добрій вірі поєднували з цією ідеєю свою надію на утвердження вільної, демократичної України.

Ідея федералізму займала важливе місце в суспільно-політичній думці України, маючи, звісно, відповідне суспільно-політичне, духовне і, в певній мірі, історичне підґрунтя. Ця ідея стала особливо актуальною в XIX ст., коли на певному етапі національно-визвольних змагань українського народу ідеал свободи і демократії поєднувався з автономно-федеративною формою його вираження та утвердження [14, с. 125-126].

Історична доля, чи скоріше недоля, українського народу складалася таким чином, що він протягом віків терпів гніт і зневагу, неволю і поневірення, жорстокий визиск і переслідування, що в своєму кінцевому висліді зводилося до страшного геноциду, етноциду та лінгвоциду. Це його невідвільне

соціально-економічне, політичне та національно-духовне становище своїм внутрішнім розвитком з історичною необхідністю породжувало життєствердну вимогу свободи, на здобуття якої була спрямована його визвольна боротьба. Починаючи з княжих часів і йдучи до козаччини й Запорозької Січі, а далі до всіх суспільних рухів, як рівно ж козацьких та народних повстань, національно-визвольної боротьби на всіх етапах історії, чітко виділяється принцип демократизму, невідмовна вимога утвердження демократичного ладу на основі свободи, рівності, справедливості [7, с. 245-249].

У першій половині XIX ст. на європейських горизонтах суспільно-політичного життя стали доволі звучними ідеї федералізму, автономно-федеративного устрою, у якому найбільш повно могла б утвердитися свобода людської одиниці, громади, народу, людства і якій рішуче протиставлявся б автокритизмові, тиранії, деспотії. Ці ідеї знайшли своє відзвуччя і в суспільно-політичній думці України, яка була під'яремною колонією у двох імперіях – російській та австрійській.

2.2. Ідея автономно-федеративного устрою М.Грушевського

Ідея автономно-федеративного устрою імпонувала й М.Грушевському, який вважав, що ідеалом українського народу є свобода, рівність та справедливість і цей ідеал у всій своїй повноті може утвердитися в автономно-федеративному ладі. Ця теоретична позиція М.Грушевського зумовлювалась насамперед наявністю деспотичної та централістської системи державно-політичного устрою царської Росії, яка всім своїм тягарем лягла на плечі трудового народу, сковуючи його розвиток у найбільш диких та брутальних формах, придушувала демократичні права та свободи, національні культури та мови народів, що входили до складу російської імперії, послідовно й невідступно здійснювала політику русифікації в дусі теорії «единой и неделимой». Слідуючи за Костомаровим і Драгомановим, Грушевський мав назагал дуже негативне відношення до держави, яку для нього, як і для його вчителів, персоніфікувала централістично-бюрократична абсолютистська Російська імперія. Як Драгоманов та його вчитель Прудон, і Грушевський уважав, що політична державна влада є сама по собі конечним злом, а не позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці, складової частини маси, Політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму і федералізму (властиво, конфедералізму). Тут треба визначити одну різницю: драгоманівські автономні одиниці мали б базуватись на історично-автономному регіоналізмі, тоді як Грушевський був за автономію, що спиралася на етнічному принципі» (*там же*. – С.LXX) [11, с. 28-30].

Просвітлюючи державу як таку крізь призму російського автократично-деспотичного режиму як державного утворення, заснованого на бюрократично-адміністративному та політичному централізмі та царському абсолютизмі, Грушевський протиставляє цьому «вседержащому монстру» як єдино можливу альтернативу демократизм автономно-федеративного строю, що, на його думку, є найкращою формою втілення соціально-політичного та національно-

визвольного ідеалу українського народу. Це була наскрізна ідея, яка як основоположний принцип пронизувала суспільно-політичні погляди багатьох авторитетних діячів ХХ ст.

У політичних візіях М.Грушевського держава, у склад якої мала б входити «автономна Україна», мусить бути «федеративною демократичною республікою».

Ця держава – це Російська демократична федеративна республіка, як протилежність до російського централізму і самодержавства. «Ми всі, – писав М.Грушевський у квітні 1917 р. – втомлені та знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом» [5, с. 78-80].

М.Грушевський дуже добре розумів, що в умовах російського централізму, а отже в тій чи іншій формі автократизму, який знищив державність Гетьманської України, конституцію Фінляндії і т.д., неможливо є автономія України і взагалі будь-яка її незалежність. Тому «ми, – наголошував Грушевський, – не вдовольняємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входить, була федеративною: щоб се була федеративна, демократична Російська республіка».

Україна, звісно, повинна бути максимальною автономією, але й автономність мусить бути гарантована демократичністю та федеративністю самої Російської республіки, у якій би «автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської федерації, учасниками її державності» [8, с. 7-8].

Грушевський щиро чекає від Російської республіки, організованої «не централістично, а федеративно», «щоб вона зв'язала союзним зв'язком автономні національні території і області як рівноправні учасниці державного права, щоб зникла нарешті ця остогидла різниця між нацією державною і недержавною, щоб усі були державними на своїй землі».

Непорушна федеративно-демократична структура Російської республіки і безсумнівне визнання та недоторканість автономного статусу її складових

частин – ось запорука незалежності і самостійності українського та усіх інших народів, що входили б у склад Російської федерації. «Тому становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком».

З цього випливає, принаймні, два висновки по-перше в режимі автономно-федеративного устрою Україна здобуває самостійність і незалежність в межах повної і широкої автономії, але без статусу суверенітету, який розчиняється у федерації, отже, Україна стає державою але не суверенною, і, по-друге, враховуючи історичний досвід і політику російського царизму, Грушевський робить серйозні застереження щодо російського централізму розуміючи його небезпеку для автономії України та інших країв, що входили у склад Росії, вимагаючи демократизації та федералізації Росії як гарантії толеранції принципу автономізму [10, с. 28-30].

Але тут-то і захований підступний камінь спотикання, на який дуже швидко натрапив і сам М. Грушевський у своїх надіях на федерацію з демократичною Росією. Учений, на жаль, залишив поза увагою ті моральні, психологічні реалії, які становлять фундамент ментальності державницького єства російського правителя: якими б демократами та лібералами не були російські діячі різних рівнів вони у всіх випадках завжди є великодержавниками і в цьому контексті федерація для них – це ширма для прикриття відповідно до конкретної потреби російської імперії «единой и неделимой».

Лютнева революція 1917 року в Росії послабила цю орієнтацію, «московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною», але його «не знищила».

Ще доволі живучими були навіть «серед лівих груп нашого громадянства» ідеї «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутки спільної революції і спільні інтереси революційної демократії, які ще

живили якоюсь мірою цю «московську орієнтацію» на «здорові», «чесні» московські прогресивні сили. «Провідники українського життя, – писав М.Грушевський, – довго стояли під властю сих гасел і сам не відрікаюсь їх. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів, і вони у відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприятствующей» нації й дала почуття права керуватись в своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни, чи що». Отже, «московській орієнтації» прийшов кінець [13, с. 6-7].

Відкинувши «московську орієнтацію» і визволившись «від несвого обов'язку» супроти Московщини, Україна, насамперед духовна, прозріла, бо досягнула «духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого чи морального закріпачення».

Історично склалось наслідком проведення імперської політики «кнути і пряника», антилюдське явище в бутті українського народу: «се духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом» [16, с. 60-65].

Суттю цього холопства Грушевський вважає «ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і необорому, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло – в одних частях менше, в інших – більше, супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу».

Проте постало спасення прозріння національного духу українського народу, освячене пролиною кров'ю «тисяч розстріляних інтелігентів і молодіжі».

Хоч і раніше була видна глибока антитеза цих двох, близьких по крові, а відмінних духом народів, все ж українці блукали в тумані ілюзій, надіючись на «братню» Росію, і мабуть, аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад більшовиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах».

Водночас, духовне прозріння стало основою політичного визволення з рабської залежності. Україна стала суверенною державою і пішла своїм незалежним шляхом. У тих умовах, відчувши «московську орієнтацію», але не відкидаючи при цьому співробітництва України з Росією на паритетних та взаємовигідних умовах як самостійних, незалежних та суверенних держав, М.Грушевський розвиває концепцію про «західну орієнтацію» України, ґрунтуючи її на певних історичних основах та традиціях, як і рівно ж на національній ментальності українського народу [19, с. 78-80].

Учений виходить насамперед з того положення, що «в порівнянні з народом великоруським, український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європейський, стоїть вповні у власті орієнтального духу і стихії».

У цьому зв'язку «західна орієнтація» України є цілком природною і справедливою. Тягнувши історичну нитку з часів Київської Русі, М.Грушевський вказує на тісні економічні, політичні та культурні зв'язки України з Заходом та країнами чорноморського басейну. «...Вона може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се ж тільки диктують їй старі традиції, старі навики, а їй те духовне споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним етнічним елементом і життям західноєвропейським.

Український народ належить до західноєвропейського, чи, коротше сказати – просто таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру».

Тяжіння України до Заходу визначається європейською сутністю українського народу, яка його робить натуральним феноменом у західному світі.

Беручи історичну дійсність такою, якою вона є, Грушевський закликає: «не відмахуватись від цих мислей, не можна присипляти себе заспокоєннями, що якось то воно буде, якось зробиться само собою» [21, с. 67-69].

І тоді, і тепер хвилювали і хвилюють ті ж самі проблеми: закріпити українську державність і не допустити до програшу, до провалу, бо є підступні зовнішні і внутрішні сили, які цього хочуть і на цю «справу» працюють. І тоді, і тепер має місце дуже небезпечне явище безвідповідальної інертності та байдужості, фатальної інфантильності, що реалізуються у лжепринципах – «якось то воно буде» і «якось зробиться само собою», які віками губили і підточували з середини визвольні змагання України. Адже в суспільному житті ніщо «само собою» не робиться, все роблять люди, які наділені свідомістю і ставлять перед собою свідому мету, яку хочуть своєю дією досягнути. Вакуум, створений інертністю та байдужістю, пресловутими «якось воно буде» і «якось зробиться само собою», негайно заповнюється діяльністю тих, які знають, чого хочуть і знають як його досягнути. За таких умов появляються такі антиукраїнські сили, які, прагнучи в сучасну пору підірвати українську державність з середини, діють з великим досвідом, використовуючи з цією метою внутрішньо-українську отаманщину, амбіційний індивідуалізм, патологічну нетерпимість, політичний дилетантизм, міжпартійні незгоди й чвари, економічні труднощі і т.д. Як вчить історія, це явище – якийсь фатум, що висить над українською державністю протягом століть і не менше небезпечний для сучасного державотворення, ніж у минулі часи.

Розуміючи всю складність цієї проблеми, Грушевський бачить вихід лише в тому, що усі ці негативні і зловісні явища можна перемогти національною єдністю та злагодою, монолітністю прогресивних сил, спрямованих на національне державотворення. «Мусимо згромадитись коло сеї мети всі, скільки нас єсть свідомих і відданих інтересам нашої Батьківщини. Збитись в тісну і компактну фалангу, відложивши всі партійні і групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту – перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунку. Всяке ухиляння від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом – являється дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином» [23, с. 15-16].

Ці мудрі слова великого вченого – актуальна пересторога й для нашого сьогодення. Дав би Бог сил і розуму тим політичним діячам, які заангажувалися у політичному житті, щоб вони зрозуміли вагу та значення цієї перестороги, як і рівно ж цієї великої справи, якою є національна та державна незалежність українського народу в нашу добу. Непомірні й дуже часто небезпечні амбіції та аспірації «правих» і «лівих», міжпартійні незгоди і чвари, особиста нетолерантність і нетерпимість, відсутність політичної зрілості і громадянської відповідальності, нестримний егоїзм і популістський індивідуалізм – все це ті злигодні явища, які навальним потоком захлинули політичну атмосферу суспільного життя сучасної України. Від цього хаосу політичних бравад не можна чекати добра для державотворення, бо це не творчість, а руїна, у якій були і сьогодні є кровно зацікавлені внутрішні і зовнішні вороги незалежності України. Не можна чекати добра і від спроб оживити комуністичну ідеологію і семидесятирічної сивини «розвинутий соціалізм». Пора перестати маніпулювати громадською думкою і кормити людей надіями на «комуністичний рай» нового типу: «Ідеї комунізму прекрасні, але, мовляв, поганим було їхнє втілення». Не дай, Господи, щоб ще раз їх втілювали вже

явлені комуністичні месії. І, нарешті, треба рахуватися з тим, що небезпека нависла над Україною сьогодні не менш підступна, ніж це бувало й раніше, бо російський великодержавник ніколи не зречеться своїх імперських зазіхань щодо України, яку він завжди вважатиме російською провінцією.

Ото ж то треба з усією відповідальністю перед народом та історією зважити та осмислити усю складність буття українського народу протягом усієї його історії і зрозуміти, що здобуття державної незалежності спало на його долю як Божий дар, який треба зберегти, зміцнити і увіковічити. А для цього треба «відчути вагу моменту, потребу координації та організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі – се наш обов'язок. І ухилення від нього не пробачить нам потомство. Се та вина, яка не може бути пробачена!»

При всій своїй привабливості автономно-федеративна ідея у прикладанні до конкретно-історичного буття українського народу дуже небезпечна і шкідлива для його державотворення і на початку і в кінці ХХ ст. [20, с. 98-100]

По-перше, при своїй реалізації автономно-федеративний устрій України закріплював би створені історичним минулим усі регіональні відмінності у сфері мови, культури, етно-національних відносин і т.д., які планомірно насаджувалися та формувалися політикою зросійщення;

по-друге, автономно-федеративний устрій України породив би не цілісну державу, а ефемерний конгломерат, у якому, на юридичній основі державно-автономного режиму, утверджувалась би та посилювалась ба партикуляція та відчуженість окремих регіонів, замість зближення та природного єднання народу у його національно-етнічній визначеності;

по-третє, автономно-федеративний устрій ллє воду на млин імперської Росії (і не тільки Росії), оскільки він знову розірвав би Україну на етнічні шматки-території і зруйнував би цілісність нації;

по-четверте, автономно-федеративний устрій небезпечний для України і тим, що він позбавив би Україну її суверенності і незалежності, втягуючи її в

лоно російської імперії і перетворюючи її у «московську провінцію або московську колонію».

Не дивно, чому за ідею автономно-федеративного ладу судомно хапаються сучасні недруги, великодержавні ревнителі, які прагнуть розвалити Україну з середини і знову втягнути її у царство «единой и неделимой». У цьому відношенні не треба творити собі жодних ілюзій, надіючись на те, що це, мовляв, імперські утопії збанкрутілих політиків. На жаль, це дуже небезпечна політична гра зовнішніх і внутрішніх імперських сил, яким треба протиставити могутній моноліт національного єднання в Україні, міжнаціональну злагоду і соціальний мир, державотворчий розум та активність духа.

2.3. Державотворчі погляди М. Грушевського як основа діяльності Центральної ради

Боротьба за державність України наприкінці 1917-1920 відбувалася за умов запеклої громадянської війни та іноземної інтервент. На першому етапі боротьби національну революцію очолювала Центральна Рада, головою якої було обрано видатного історика і громадського діяча М. Грушевського – лідера Товариства українських поступовців. Його заступниками були: київський адвокат Ф.Крижанівський, директор приватної гімназії, літератор В.Науменко, визначний діяч українського національного руху Д.Дорошенко та син видатного українського історика Д. Антонович. М.Грушевський, усвідомлюючи організаційну недосконалість Ради, сформованої тільки з представників київських організацій, розпочав інтенсивну підготовку до скликання Українського національного конгресу, який відбувся 5-7 квітня 1917 р. У конгресі брали участь близько однієї тисячі делегатів від демократичних організацій України, а також запрошені представники від Петрограда, Москви, Криму та Холмщини. Конгрес ухвалив документи, в яких визначалися основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України та інших територій у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення економічних, політичних та інших прав національних меншин, які проживають в Україні; негайна організація з представників усіх національних та соціальних груп населення місцевих органів влади; допуск представників України до участі у майбутніх мирних переговорах із країнами Четвірного союзу; встановлення правового статусу для українців, які проживають в інших губерніях Росії. Отже, конгресом були оформлені ідеологічні та організаційні основи руху, насамперед з питань національно-державного будівництва [18, с. 70-71].

Соціал-демократи, яким належала домінуюча роль у Центральній Раді, пригнули домогтися від Тимчасового уряду широкої автономії для України у складі Російської федеративної республіки. Розкриваючи зміст національно-

територіальної автономії, М.Грушевський вказував, що вона «має вершити у себе вдома будь-які справи - економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд».

Свої думки щодо напрямків діяльності Центральної Ради М.Грушевський виклав у газеті "Нова Рада". В одній із статей він писав: "Українського питання вже немає. Є вільний великий український народ який будує свою долю в нових умовах свободи... Потреби й домагання України розгорнуться у всій широті".

М.Грушевський прагнув втілити в Українській державі ідею автономії, зароджену в Кирило-Мефодіїському братстві, про що відверто ділився з українським народом на сторінках газети: "...се старе гасло підняте ще в 1840-х роках найкращим синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським та іншими. Від того часу воно не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної громадської праці".

Проте Тимчасовий уряд не вживає ніяких заходів, щоб задовольнити вимогу політичної автономії України. Більше того, 1 червня 1917 р. Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на цю вимогу. За таких умов Центральна Рада 23 червня 1917 р. оприлюднює звернення до українського народу під назвою "До українського народу в Україні й поза Україною суцього", яке відомо історії як Перший Універсал. Цим документом проголошено суверенність Української держави, відмову платити податки в російську скарбницю та впровадження спеціального податку - на "рідну справу", тобто для потреб України [22, с. 125-129].

Проголошення в Першому Універсалі автономії України було підтвердженням краху національної політики Тимчасового уряду. Центральна Рада виступила як влада, здатна управляти народом, який її встановив. Було сформовано крайовий уряд - Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком та Малу Раду, на яку було покладено вирішення справ між пленумами Центральної Ради.

Однак Тимчасовий уряд продовжував чинити перешкоди відродженню української державності. Після переговорів, що відбулися 11 липня 1917 р. між делегацією Тимчасового уряду на чолі з О.Керенським та лідерами Центральної Ради М.Грушевським, В.Винниченком та Петлюрою, Центральна Рада була змушена відмовитися від автономії України до скликання всеросійських Установчих зборів. Ці рішення були проголошені Другим Універсалом 16 липня 1917 року.

Наступив складний період встановлення в Україні влади Тимчасового уряду, за умов якого довелося діяти першому українському парламенту та першому українському уряду - Центральній Раді та Генеральному Секретаріату.

Під впливом більшовицького перевороту у Петрограді Центральна Рада своїм Третім Універсалом від 20 листопада 1917 року проголосила утворення Української Народної Республіки у складі ще невідомо тоді якої Російської республіки.

М.Грушевський вважав, що подібна широка автономія об'єктивно дає початок її перетворенню у "повну державу". Про це було оголошено вже через два місяці Четвертим Універсалі Центральної Ради - таким коротким був шлях М.Грушевського від федераліста-автономіста до державника-самостійника, який йому продиктувало справжнє почуття патріотизму та відповідальності за долю України. Сам М.Грушевський з цього приводу написав: "В тій повній руїні України розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, не лише палили міста, а й традиції" [15, с. 125-129].

Відомо, що готувалися три проекти тексту Четвертого Універсалу, автором одного з яких був М.Грушевський. Саме його текст було покладено в основу цього найвидатнішого акта, який став програмою розбудови Української держави.

Наступним кроком у боротьбі за державність України було прийняття «Конституції УНР. М.Грушевський працював над проектом Української конституції по суті весь час. Уже 12 листопада 1917 року VII сесія Центральної Ради заслухала його доповідь про проект конституції, яку повинні

були затвердити Установчі збори (вони так і не були скликані). Конституцію УНР було прийнято на засіданні Центральної Ради 28 квітня 1918 року. Незважаючи на вир політичних пристрастей, воєнну завірюху, Основний Закон УНР був глибоко демократичний, позбавлений ідеологічного забарвлення.

Конституція чітко визначала соціально-політичну організацію українського суспільства. "Всяка власть в Україні походить від народу", - проголошувалось у Конституції. Верховним законодавчим органом були Всенародні збори, які повинні були обиратися громадянами на основі загального, рівного, прямого, таємного, пропорційного виборчого права. Виконавча влада належала Раді народних міністрів, а судова – Генеральному суду. Місцеве самоврядування мали здійснювати виборні Ради, національні союзи й управи громад, волостей та земель.

Конституція проголошувала рівність усіх у своїх правах, бо "уродження, віра, національність, освіта, майно... не дають ніяких привілеїв".

У Конституції нічого не записано про герб, прапор та гімн держави. Проте М.Грушевський розгорнув свою діяльність у царині української національної символіки у перші дні утворення УНР. Свою позицію щодо цієї проблеми він виклав у трьох статтях: "Про гербові знаки України", "Державний герб України", "Український державний герб", які були опубліковані у "Народній волі" відповідно у березні, листопаді 1917 року та лютому 1918 року.

Засідання Підготовчої комісії під головуванням М.Грушевського відбулося 2 листопада 1917 року. Комісія розглянула кілька проектів майбутнього герба УНР, під час обговорення яких М.Грушевський зазначав, що в атрибутах герба УНР хотів би бачити "якнайбільше підчеркнутий її культурний, творчий і об'єднавчий характер" [12, с. 6-7].

Він пропонував скомпонувати зображення золотого плуга на синьому тлі, тризуба Київської держави, герба Галицько-Волинського князівства, герба Гетьманщини, гербів Києва та Львова. Остаточне рішення було прийнято на засіданні Малої Ради, яка ухвалила прийняти гербом УНР "Знак Київської держави часів Володимира Великого". М.Грушевський пояснював таке рішення

бажанням ствердити відновлення свого державного буття, позбавленого московського насильства і лукавства.

Так, М.Грушевський прагнув побачити український народ в єдині сім'ї, назва якої - Українська Народна Республіка. Питання соборності українських земель посідало одне з головних місць в діяльності М.Грушевського як державотворця.

Особливу увагу він приділяв територіальній приналежності до УНР західноукраїнських земель. Уперше це питання порушувалося на засіданні Центральної Ради 27 листопада 1917 року, на якому було винесено протест щодо приєднання українських земель до Польщі. На позиціях соборності української етнографічної території в єдиній державі стояла делегація УНР під час мирних переговорів у Брест-Литовську, в чому є велика заслуга М.Грушевського, оскільки така позиція ґрунтувалася на розробленій ним концепції [10, с. 28-30].

Немає жодних сумнівів, що усі напрями діяльності М.Грушевського в період Центральної Ради - політична, наукова, публіцистична служили єдиній великій меті, якій він себе присвятив - утвердженню української державності.

Розділ 3. Значення поглядів М. Грушевського для подальшого розвитку державотворення в Україні

Михайло Грушевський – український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, кількох конституційних проектів. Йому належать праці "Громадський рух на Україні-Русі в 13 ст." (1891), "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця 14 ст." (1891), "Розвідки і матеріали до історії України-Русі. Т. I-V" (1895-1902), "Джерела до історії України-Русі. Т. I-II" (1895-1897), "Історія України-Русі. Т. 1-X" (1898-1937), "Нарис історії українського народу" (1904), "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" (1904), "З біжучої хвилі" (1906), "Звільнення Росії і українське питання" (1907), "Ілюстрована історія України" (1911), "Наша політика" (1911), "Вільна Україна" (1917), "На порозі нової України. Гадки і мрії" (1918), "Початки громадянства, генетична соціологія" (1921), "З історії релігійної думки на Україні" (1925) та ін. [14, с. 147-149]

Під впливом М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та інших українських мислителів Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства без традиційних схем і московської династичної генеалогії М. Карамзіна, В. Соловйова, В. Ключевського та інших відомих російських істориків. В українській політичній історії він почав розробляти поняття "державність", "право" та "культура народу", зробивши висновок, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї "колиски", а кожний з них має власне коріння. Історію України Грушевський описав від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі - через литовсько-руську добу до періоду визвольних змагань козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Росією. Історія ж великоруська, на його переконання, почалася із власного кореня - Владимиро-Московського князівства, яке еволюціонувало під впливом Київської Русі. Загальноросійської історії, як і загальноросійської народності, не існує: це

штучна побудова. Період Київської держави - період української політичної історії, київські князі - українські князі, культура XI-XII ст. - українська культура, договори Русі з Візантією, "Руська правда" - українське право. Саме українські племена започаткували Київську імперію.

Український історико-політичний процес у творах Грушевського збагачений історією державотворення, права, судочинства, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним вирішальним чинником становлення нації, у т. ч. нації, яку називають бездержавною. До початку визвольних змагань 1917-1918 рр. у політичній доктрині Грушевського відчувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами, лише згодом він надав перевагу державно-політичному чинникові. Його політична ідеологія не обмежувалася політичною історією. Йому належить значний внесок у концептуальне збагачення категорій "політична теорія", "політичний процес", "політичні інститути", "політична культура" тощо. Грушевський доводив, що політичні процеси відбуваються під впливом не лише економічних, матеріальних, природно-біологічних, а й психологічних, особистісних, культурознавчих факторів, де визначну роль відіграє еліта. Українська ідея, за Грушевським, еволюціонувала поряд з ідеєю свободи та незалежності і є суперечливою - з одного боку, прагнення до соборності, колективізму, з іншого - до "ячества", індивідуалізму [16, с. 65-67].

Завдяки праці Грушевського значно розвинувся український конституціоналізм. Він доповнив конституційні постулати М. Драгоманова і кирило-мефодіївських братчиків новими досягненнями вітчизняної, російської і світової конституційних думок. Під час революційних подій 1905 р. у Російській імперії з'явилося кілька конституційних проектів. Лише поодинокі автори (С. Фортунатов, М. Ковалевський) виступали за перебудову багатонаціональної Росії на федеративних засадах на зразок США, а більшість (П. Мілюков, П. Струве, С. Муромцев, О. Шингарьов та ін.), що об'єдналась у Конституційно-демократичну партію (кадети), аж до лютого 1917 року

вимагала унітарної конституційної монархії з наданням свободи національним мовам, права на національне культурне самовизначення, але у складі єдиної і неподільної Росії. У зв'язку з цим виступ М. Грушевського у той час із проектом конституційної перебудови імперії виявився дуже актуальним.

Головними конституційними ідеями М. Грушевського є: децентралізація держави з наданням місцям широкої національної чи територіальної автономії; парламентське правління без застосування прямих виборів до законодавчого органу; поділ влади не лише за класичною горизонтальною схемою (законодавча, виконавча, судова), а й по вертикалі: у регіонах вся повнота влади належить обраним шляхом усезагального, прямого, безпосереднього і таємного голосування національно-територіальним сеймам, у центрі - парламенту, сформованому сеймами (один депутат від 4-х членів сейму); чітке визначення державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини та громадянина. За головування у Центральній Раді М. Грушевського його конституційні ідеї значно трансформувались відповідно до нових політичних обставин і знайшли відображення у документах Української Центральної Ради, особливо в її універсалах та Конституції УНР.

Висновки

За довгі століття своєї неволі український нарід здобув свою національну незалежність, свою державність. Маючи свій багатий історичний досвід, Україна повинна йти своїм шляхом в утвердженні державності, яка повинна не руйнувати, а забезпечити цілісність суспільства та єдність нації. Осягненню цієї мети повинні служити багатий досвід історичного минулого українського народу. Цій же меті має служити державотворчий політичний досвід, науково-теоретичні надбання М.Грушевського, який діяв у складних умовах суспільно-політичної та військової боротьби за незалежність України, здійснював незвідані пошуки найкращих форм та способів розв'язування складних проблем та завдань державного будівництва в Україні. І цей багатий досвід, успіхи і поразки, досягнення і невдачі – все це велика наука для сучасного покоління. Мудрість та політична зрілість полягає в тому, щоб із досвіду історичного минулого витягнути якнайбільше користі для сьогодення і з непідкупною вдячністю віддати шану всім чесним борцям за незалежність України і насамперед великому синові українського народу Михайлові Грушевському.

Зважаючи на активізацію зусиль вітчизняних та зарубіжних науковців у численних дослідженнях життєдіяльності та багатой наукової спадщини М. Грушевського, можна стверджувати, що закладено лише певну та надійну основу для проведення подальшого всебічного та систематичного вивчення його державно-правових поглядів. Таким чином, на часі проведення комплексного та спеціального дослідження діяльності та наукової спадщини М. Грушевського, насамперед, у контексті історико-правового аналізу формування, становлення та розвитку усієї палітри його державно-правових поглядів, концепцій та ідей.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити, що М. Грушевський розглядав утворення Києво-Руської держави у нерозривному зв'язку з етногенезом українського народу. На його думку, народ творить державу, покликану захищати його інтереси і сприяти розвитку. Українська народність виросла з

автохтонного населення України, яке проживало на сучасних землях від найдавніших часів, і створило могутню державу – Київську Русь. Руси в XII ст. прийняли нову назву – «українці» і держава формувалася як українська.

Отже, розглянувши наукові праці вітчизняних істориків, доходимо висновку, що М. Грушевський виводив початки українського етносу з часів Києво-Руської держави. Вона зуміла встояти наперекір важким випробуванням долі і згодом розвинулася в українську націю, свідченням чого стала Визвольна війна середини XVII ст. і утворення Козацько-гетьманської держави. В ході безкінечних політичних репресій українська національна ідентичність піддавалася руйнуванню, але зуміла вистояти. Ціною великих втрат українці зберігали свою прив'язаність до рідної землі, мови, віри, народних звичаїв, традиційних занять і т.д. І, як наслідок, у результаті національно-державницьких устремлінь, у 1991 р. вони довели свою спроможність досягти довгоочікувану самостійність, відновивши незалежність України.

Список використаних джерел

1. Бочарніков Д. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. Бочарніков; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 16 с.
2. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський): навч. посіб. / В. Ващенко; ред.: В. Підгаєцький; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д.: ДДУ, 1998. – 140 с.
3. Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна, том 5. – К.: Видавництво ім. О. Теліги. – 1998. – 216 с.
4. Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. Гоцуляк ; Дніпро-петр. держ. ун-т. – Д. – 1999. – 32 с.
5. Грушевський М.С. – визначний український історик, літературознавець, вчений-правознавець, академік АН УРСР та АН СРСР, громадський діяч, Голова Центральної Ради в 1917– 1918 рр.: матеріали наук-практ. конф., 30 вересня 2006 р., присвяч. 140– й річниці від дня народж. М.С. Грушевського / ред.: В. Шкварець; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, Миколаїв. навч.-наук. ін-т. – Миколаїв, 2006. – 152 с.
6. Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, учений, публіцист: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. М.С. Грушевського / ред.: А. Слюсаренко; Київ. ун-т Т. Шевченка. – К.: Редакц.-видавн. центр «Київ. ун-т», 1998. – 85 с.
7. Грушевський М.С. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України; Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького; редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін.. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
8. Захарчук А. Політико-правові аспекти державотворення періоду Центральної Ради: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. Захарчук; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 36 с.

9. Камінський М. Погляди Михайла Грушевського на становлення козацького ладу на Україні в XVI–XVII століттях / М. Камінський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994). – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 144–154.

10. Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – 182 с. 15. Копиленко О. М.С. Грушевський та деякі проблеми розбудови Української держави / О. Копиленко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 28–37.

11. Копиленко О. Я був і зостанусь федералістом (державно-правові погляди М. Грушевського) // Радянське право. – 1991. – № 6. – С. 28–37.

12. Корольов Г. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Корольов; НАН України, Ін-т історії України. – К, 2009. – 19 с.

13. Манелюк Ю. Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Ю. Манелюк; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2007. – 19 с.

14. Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. Масненко; Ін-т. політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.

15. Михайло Грушевський і український історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевського, Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. / ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич; Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 275 с.

16. Огірко Р. Михайло Грушевський і проблема федералізму в Україні у 1917–1920 роках / Р. Огірко // Михайло Грушевський. Збірник наукових

праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 60–67.

17. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення / Р. Пиріг // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Куриша НАН України: збірник наукових праць. – К. 2006. – Вип. 32. – 482 с.

18. Рогожич А. Федералізм М. Грушевського: ідеали та реалії / А. Рогожич, В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 67–77.

19. Рум'янець В. Михайло Сергійович Грушевський – видатний український державний діяч (До 140-річчя від дня народження) / В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 78–86.

20. Рум'янець В. Четвертий Універсал Центральної Ради – спроба здобуття незалежності / В. Рум'янець // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 98–110.

21. Смолин Г. Михайло Грушевський і проблеми національних меншостей в Україні / Г. Смолин // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (Львів, 1994) / Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – 1994. – С. 67–70.

22. Тельвак В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття: дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2009. – 521 с.

23. Тельвак В. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В. Тельвак; Держ. ком. арх. України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства. – К., 2004. – 20 с.

24. Шевчук В. Академік Михайло Грушевський про державно-правову систему Київської Русі / В. Шевчук // Право і безпека. – № 5. – 2010. – С. 54–57.